

MIRJAMOK ÉS DEBORÁK¹

Imakönyvek a modernizálódó zsidó nők szolgálatában

„A nő imája egy egész világot ölel fel (...)”² írja Kiss Arnold Mirjám című imakönyve 100. kiadásának előszavában. Tanulmányomban a zsidó nő imádságain keresztül próbálom meg feltárni ezt a világot. Milyen szerepeket osztottak rá? Hol jelölték ki helyét a társadalomban? Milyen szerepet kapott a vallási életben? Hogy hatottak rá a zsidó asszimiláció 19. századi változásai? És végül, hogy viszonyulnak ezekhez a kérdésekhez a katolikus és a protestáns felekezetek tagjai?

Kérdéseim megválaszolásához négy, 19–20. század fordulón kiadott, magyar és német nyelvű női imakönyvet használtam fel: Fanny Neuda³: *Stunden der Andacht* (Prag, 1903. 19. kiadás); Daniel Pillitz⁴: *Deborah* (1890. 5. kiadás, Löwy⁵); Kiss Arnold⁶:

¹ A tanulmány megírását az OTKA NK 81502-es kutatási pályázata és a Bolyai ösztöndíj támogatta.

² MIRJAM 1939. 11.

³ Fanny Neuda (született Schmiedl) író nő 1819-ben született a csehországi Eibenschitzben és 1894-ben Meranban halt meg. A nikolsburg-i rabbi, Abraham Neuda (1812–1854) felesége. Számos kiadást megélt imakönyve mellett elbeszélések szerzője is. Ismertebb művei: Naomi; Ifjúsági elbeszélések az izraelita családi életből; Hogy neveljem a lányomat? Beszélgetés egy anyával” Bővebben lásd Jüdisches Lexikon Band IV/1. 1987. 463.

⁴ Daniel Pillitz rabbi és pedagógus. Székesfehérvári működését követően 1843–47 között iskolaigazgató és rabbi hitszónok volt Szegeden. 1847-ben egy liberális szellemű röpirat miatt több tekintélyes rabbi elítélte és a rabbi hivatal viselésére alkalmatlannak mondták ki. Bővebben lásd: UJVÁRI 1929. 710.

⁵ A Szinnyei József által összeállított „Magyar írók élete és munkássága” című kötet szerint ez az imakönyve az 1849-ben megjelent „*Andachtsstunden für Israeliten beiderlei Geschlechtes. Eine möglichst vollständige Sammlung von Gebeten und religiösen Betrachtungen, zum Gebrauche bei der öffentlichen sowohl, als bei der häuslichen Andacht*” című imakönyv 10. „véltetőleg átdolgozott kiadása 1895-ből. Lásd SZINNYEI X. kötet 1905. 1163–1164. Ennek ellentmond az általam használt, a szegedi zsidó hitközség könyvtárában fellelhető 1890-ban megjelent, 5. kiadásként megjelölt példány.

⁶ Kiss Arnold: 1869-ben Ungváron született, Klein Mór nagybecskereki főrabbi fiaként. Tanulmányait Nagybecskereken majd az Országos Rabbiképző Intézetben végezte. 1894-ben doktorrá, majd 1895-ben rabbivá avatják. Ezt követően a zsolnai, majd a veszprémi, végül pedig a budai hitközség rabbija lesz. E tisztsége mellett jeles egyházi szónoklatai, írói, költői, műfordítói és közéleti munkássága teszi híressé. 1840-ben Budapesten hal meg. Bővebben lásd Magyar Zsidó Lexikon 1929. 483.; SZINNYEI VI. kötet 1899. 255–257.

*Mirjam*⁷; *Dr. Hevesi Ferenc*⁸: *Fohász. (Zsidó nők imakönyve. Steiner Ármin Könyvkereskedése, Budapest 1930.*⁹ Mind a német, mind pedig a magyar könyvek szerzői a zsidóság reform irányzatához tartozó, jómódú, nagyvárosi környezetben élő és működő rabbik vagy rabbi feleségek voltak. Itt hamarabb érezte hatását a zsidóság emancipációja, így a megújulás iránti igények is hamarabb jelentkeztek. Éppen ezért a modernizáció, asszimiláció tekintetében élen jártak e gyülekeztek tagjai. Ezek a szempontok egyben e könyvek célközönségét is kijelölték, így elemzésük során elsődlegesen a – vallási hagyományokhoz és emancipációhoz való viszonyulásában egyébként nagyon tagolt – zsidóságnak ehhez a részéhez tartozók esetében relevánsak megállapításaim.

Fontosnak tartom megjegyezni azt is, hogy jóllehet az imakönyvek nem közvetlen módon tükrözik a tényleges állapotokat, mégis azt feltételezem, hatásosan közreműködnek a valós vagy elvárt női viselkedési modellek megteremtésében. Imáik nem teljes mértékben individualizált alkotások, szerteágazó igényeknek kívánnak megfelelni. Megjelennek bennük a mindennapi életre vonatkoztatva és ahhoz alkalmazva a szakemberek által szisztematizált és továbbadott vallási tanítások és az adott feleke-

⁷ Kiss Arnold *Mirjam* című imakönyve több mint 100 kiadást ért meg. Az általam ismert, és az Országos Széchényi Könyvtárban tanulmányozott kiadások kiadási évei és helyei: 1898. – Veszprém – Köves és Boros, 1903. Schlesinger – Budapest – Korvin Nyomda (5. bővített kiadás), 1904 Schlesinger – Budapest – Márkus Nyomda, 1905 (5. kiadás), 1906 Schlesinger – Budapest – Kunossy Nyomda (10. bővített kiadás), 1909. Schlesinger – Budapest (15. kiadás), 1909. Schlesinger – Budapest – Márkus Nyomda (19. bővített kiadás), 1910 Schlesinger – Budapest – Pápai Nyomda (22. bővített kiadás), 1914. Schlesinger – Budapest – Márkus Nyomda (30. bővített kiadás), 1915. Schlesinger – Budapest – (34. bővített kiadás), 1916. Schlesinger – Budapest – (36. bővített kiadás), 1918. Schlesinger – Budapest – Schmidl és Manheim Nyomda (48. 50. bővített kiadás), 1922. Budapest – Neuwald Nyomda (64. bővített kiadás), 1922. Schlesinger – Budapest – Schmidl és Manheim Nyomda (96. bővített kiadás), 1922. Schlesinger – Wien – (80. jubileumi kiadás), 1924. Schlesinger – Budapest – Papír Nyomda (80. bővített kiadás), 1924. Schlesinger – Budapest (83. bővített kiadás), 1942. Földes – Budapest – Wagner Nyomda (103. újonnan átdolgozott és bővített kiadás), 1958. Sinai – Tel Aviv (104. kiadás), NÉMET FORDÍTÁSOK: 1. *Mirjam. Gebet und Andachtsbuch für israelitische Frauen und Mädchen.* Übersetzt von Frau Moritz Klein. 1907. Budapest Druck Kunossy, 2. *Mirjam. Gebet und Andachtsbuch für israelitische Frauen und Mädchen.* Übersetzt von Frau Moritz Klein nebst Originalgebeten von Moritz Klein. 1929. Schlesinger – Wien, Budapest (3. verbesserte Auflage).

⁸ Hevesi Ferenc: A híres Hevesi dinasztia tagja. Lugoson született 1898-ban és 1952-ben az USA-ban halt meg. 1921-ben doktorált majd 1922-ben az Országos Rabbiképző Intézetben rabbivá avatták. Innen került első székhelyére Székesfehérvárra, ahol 1931-ig működött rabbiként. Szónoki képességeit édesapjától örökölte. Publikációi magyarul és héberül jelentek meg. 1931-től Budapesten rabbiként, majd 1943-tól főrabbi-ként működött. Amikor kellett, kemény hangon állt ki a zsidóság érdekében, ugyanakkor az önvizsgálat szükségességét, az önkritika fontosságát hangsúlyozta. 1939-46 között a Rabbiképzőben tanított. Közben megírta Az ókor zsidó bölcselete című művét, amely kiváló összefoglalása a zsidóság filozófiai eszmévilágának. 1945-46-ban tábori főrabbi-ként, vezérőrnagy rangban tevékenykedett. Majd 1946-ban, politikai okok miatt elhagyta az országot. Az Egyesült Államokban telepedett le. Tehetősége ott is kiteljesedett. 1946-tól Hawaii rabbiként működött. Bővebben lásd SCHÖNER 2007.

⁹ Ez az imakönyv a saját tulajdonomban van, antikváriumban vásárolt példány. Érdekessége, hogy egy siddur imádságos könyvvel egybekötötték. Ez a része a könyvnek nagyon erősen használt, míg a Hevesi által szerkesztett *Fohász* lapjai közül csak az alkalmi imádságokat tartalmazó oldalak mutatják rendszeres olvasás nyomait. Ezek a jelentéktelennek tűnő részletek a könyv használata szempontjából több fontos információval is szolgálnak: használója vélhetőleg a zsidó hagyományokat gondosan ápoló és gyakorló személy lehetett. Ehhez a tradicionális imakönyvet használhatta és a speciális, női élethelyzetre vonatkozó imák esetében kerülhetett csak elő a sokkal individuálisabb, mindennapi élethelyzetekre is alkalmazható *Fohász* imakönyv.

zet dogmatikai tételei is.¹⁰ Ilyen értelemben mondhatjuk azt is, hogy egyfajta, a vallási autoritás által kontrollált akkulturalizációs eszközök. Így betekintést engednek a vallásos műveltségbe, de a gondolkodás, magatartás alakítójaként, mentalitástörténeti hatástörténetük is jelentős, hiszen útmutatást adnak a mindennapi élet kihívásaihoz is és elmagyarázzák a hívők számára kötelességeiket.¹¹ Szerzőik általában tudatosan törekedtek arra, hogy olyan imákat írjanak és válogassanak össze az egyes imakönyvekbe, amelyek a legkülönbözőbb szituációkban és a legkülönbözőbb embereknél is felhasználhatóak. Ezt alátámasztja az is, hogy összeállítóik használatra, olvasásra, újra imádkozásra szánták műveiket, tehát egyfajta „tömegigényt” próbáltak kielégíteni általuk.

Társadalmi háttér

A bemutatni kívánt imakönyvek vizsgálatakor nem hagyhatóak figyelmen kívül azok a társadalmi folyamatok, amelyek jelentős változást eredményeztek a nők korabeli megítélésének tekintetében. E tanulmány keretei nem teszik lehetővé e tágabb kontextus részletekbe menő elemzését, mégis néhány alapvető tendenciára szükségesnek tartom felhívni a figyelmet.

Ismert, hogy az európai és köztük a magyar társadalom polgári átalakulásának is a korszaka ez, amely a társas élet átalakulását, a polgári kiscsaládos életforma térhódítását eredményezte. Az új társadalmi mobilitási pályák a társadalmi presztízs új kulturális jelenségeinek növekvő szerepét eredményezték, aminek köszönhetően előtérbe került a művelődés, a családi nevelés, és új megvilágításba helyeződött az anya szerepe, a nemek közti kapcsolat és a házasság intézménye is.¹² A kor egyik leghíresebb nőalakja Teleki Blanka írja: „Hatalmas téren áll a nő, felfogja helyzete egész fontosságát. Kezében a jövő nemzedék. A magánkörben, a családi élet oltáránál erélyesen állni, kötelességét, mint honleány, mint anya lelkiismeretesen betölteni, ez most a feladata”.¹³ Az ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozásokból indultak ki a jó anyáról, illetve honleányról alkotott elképzelések, és ebből kiindulva fogalmazódtak meg a leány- és nőnevelést egyre sürgetőbb hangok is. A megfelelő nevelésben való részesítés – felekezettől függetlenül – elengedhetetlen volt a család és a nemzet szempontjából.¹⁴ Az első, bátorítan hangú megnyilatkozásoktól, melyek azokat a kétségeket tükrözték, hogy egyáltalán szabad-e írni és olvasni tanulnia egy leánynak, a 19. század közepére eljutottak Magyarországon is annak az elvnek az elfogadásáig, hogy a 6-12 éves leányok a fiúkéval azonos egységes alpműveltséget szerezhessenek az alsóbb iskolákban, az idősebbek pedig olyan intézetekben tanulhassanak, ahol képzett nőnevelők, nemzeti szellemben, korszerű ismereteket tanítanak nekik.¹⁵

¹⁰ BRANDT 2005. 101.

¹¹ BRANDT 2004. 17.

¹² WESSELY 2004. 190.

¹³ Teleki Blanka: Előbb reform, azután nőemancipáció. In: A nő és hivatása 1999. 226.

¹⁴ A leány és nőnevelés kérdéséről a teljesség igénye nélkül bővebben lásd A nő és hivatása 1999. 129–145.; FEHÉR 2005. 265–304.

¹⁵ FEHÉR 2005. 13.

E folyamatok helyes értelmezéséhez fontos azt is megjegyezni, hogy a női szerepek változása, emancipációja felülről, lefelé, az elit szintjéről indult el elsőként, s csak lassan terjedt át a szélesebb társadalmi rétegekre is.

Új olvasói piacok, új műfajok megjelenése

A fent röviden vázolt változások a 19. századi nőket és gyerekeket is bevonták az olvasók körébe: igényeivel, ízlésével, érdeklődési körével számolni kellett nemcsak a világi, de az egyházi könyvkiadásnak is.¹⁶

Az új olvasói piac új műfajok megjelenését és a régi műfajok újraértelmezését indította el. Az ekkor megjelenő új női olvasóknak világibb ízlésük volt elődeiknél. Nagy népszerűsége tettek szert a szakácskönyvek, női magazinok, női sajtótermékek és mindenekelőtt az olcsó népszerű regények. Bennük megjelentek a magánélet intim részletei és a magánszféra belső élete. Ez a korabeli vélekedés szerint sokszor veszélyeket is rejtett magában: felizgathatta a szenvedélyeket és felajzhatta a női képzeletet. Irracionális, romantikus elvárásokat is ébreszthetett, sőt a rendet fenyegető erotikus képzeteket kelthetett. Így válhatott Martin Lyons vélekedése szerint a korabeli regényekben megjelenő társadalmi kihágás archetipikus formájává a Bovaryné, Anna Karenyina, Effi Briest, Ibsen Norája stb. által megjelenített női házasságtörés.¹⁷

Az új, illetve újraértelmezett műfajok sorába kapcsolhatóak be a 19. század során, főképp annak második felében és végén megjelenő speciálisan hölgyek számára kiadott és megújított imakönyvek is. Ezek elsősorban a vallásos és erkölcsi képzésben, a különösen nagyvárosi környezetben egyre erőteljesebben jelentkező populáris olvasmányok ellensúlyozásában, az újonnan formálódó női szerepek megkonstruálásában nyerték el legfőbb szerepüket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a 19. századot megelőzően ne lettek volna az egyes felekezeteknek női imakönyveik. Ismertek voltak mind a katolikusoknál, mind a protestánsoknál, mind pedig a zsidóknál is a hölgyek számára összeállított imádságos könyvek. Azonban számos női imakönyv tanúsítja, hogy az új olvasói igények minden felekezet esetében az imakönyvek tartalmi aktualizálásához és újragondolásához vezettek a 19. század második felében.

Zsidó emancipáció és a nők megváltozott kettős szerepe

Ezen általános megállapítások figyelembe vétele mellett különösen is sok tanulsággal szolgálhatnak a zsidó nők számára a 19. század második felében szerkesztett imakönyvek. Egy különös aspektusból láttatják velünk a zsidó emancipáció folyamatát, középpontba állítva a nőt, aki meghatározó szerepet kap ezekben az akkulturációs folyamatokban, sőt a modernizáció szimbólumává vált.¹⁸

¹⁶ NAGYDIÓSI 1957. 193.

¹⁷ LYONS 2000. 354.

¹⁸ KONRÁD 2002. 10.

A Magyarországon élő zsidókat polgári és politikai jogok tekintetében 1867-ben egyenjogúsították az ország többi polgárával. Ez a folyamat megváltoztatta a zsidók politikai státusát, azaz kirekesztettségéből széles körű jogokkal rendelkező állampolgárokká tette őket, másrészt ezzel szoros összefüggésben, megváltoztatatta társadalmi státusukat: a zsidók lehetőséget kaptak arra, hogy az adott ország társadalmi és gazdasági struktúrájának szerves részeivé váljanak.¹⁹ A hétköznapi életben azonos törvényi feltételekkel vehettek részt, mint a nem zsidó többség, a „Gründerzeit” éveiben bekapcsolódhattak a modern Magyarország megteremtésébe.²⁰ Ezek a folyamatok a gazdaság, évszázadok alatt felhalmozódott tradíciók újraértelmezésével jártak, ami különösen is érintette a vallás területét. A zsidóságnak a 19. század végén a modernitás új tendenciáinak, a hagyomány racionalizálásának, a vallási autoritás és intézményi legitimitás hanyatlásának, a vallásgyakorlás individualizálódásának kihívásaival kellett szembe nézni.²¹ A főképp fővárosi intézményekhez kötődő, tudatosan modernitásra törekvő közösségek (neológ és status quo) e kihívásokra a haladó, európai kultúra és annak mintái felé fordultak inkább és ezekhez a keretekhez próbálták mindennapjaik és vallásuk előírásait igazítani.²²

A nők helyzetére többszörösen is hatottak ezek az átalakulások. Nagy felelősség hárult rájuk az adott nemzeti kultúra adaptálásában, de ugyanakkor a zsidó tradíciók megőrzésében is. A szerepek megváltozásának hátterében a vallási köteleességek férfiatól való átvétele és a polgáriasodás játszotta a fő szerepet. Az emancipációnak köszönhetően a férfiaknak lehetőségük nyílt polgári foglalkozások gyakorlására, ez azonban a vallásgyakorlás háttérbe szorulásával, aktív gyakorlásának gyengülésével járt, ami a nőkre megnövekedett mértékű feladatokat rótt a meghatározó szerepű vallási tradíciók továbbélésében. Emellett a zsidó középosztály, polgárság formálódásában is tevőlegesen részt vettek a nők, hiszen e folyamatok fő színtere a család volt. Az ő kezükben volt az ideális családi élet záloga, míg a férfi a társadalmi, gazdasági és politikai életben nyerte el szerepét.²³ Fanny Neuda, az özvegy rabbi feleség, nők számára írt német imakönyve utószavában így ír erről:

„A feleségnek kell tevékenysége révén férje szorgalmas munkáját áldássá tenni. Neki kell a z otthont a barátságosság és a jótétemények által áldásos helyé formálni. (...) Neki kell megértéssel, kiengesztelődéssel férje haragját, bánatát csillapítani, és neki kell a szerencsétlenség napjaiban vigaszt nyújtani férje számára, ő kell, hogy legyen férje gondoskodó anygala mindig és mindenhol.”²⁴

Ő jelenítette meg a család felé és kívülre a keresztény szomszédok, munkatársak felé a modern, nagyvárosi polgári kultúrát. Szabadidős tevékenysé-

¹⁹ FROJIMOVICS 2008. 41.

²⁰ KONRÁD 2002. 10.

²¹ GLÄSSER 2012. 67.

²² GLÄSSER 2012. 67.

²³ HYMAN 2006. 29.

²⁴ NEUDA 1903. 169.

geket szervezett, szalonokba járt, jótékonyági egyletekben tevékenykedett, azaz kulturálisan is vezető pozícióba kerül és így az akkulturációs folyamatok egyik meghatározó személyévé is vált.²⁵

Szerepük tehát kettős volt: egyrészt ők a polgárosodásnak és az akkulturációs folyamatoknak az egyik fő letéteményese, másrészt viszont ő az, aki a hagyományos zsidó vallásosság, vallás megőrzésének legfőbb záloga. Alakjában a haladás és hagyományosság ötvöződik, hiszen ők a vallási tradíciók továbbélítői is.²⁶

A család szerepe is megváltozott: hiánypótlóvá vált. A férfiak vallási hagyományok ápolásában betöltött szerepének csökkenésével egyre inkább a családi otthon töltötte ki az így keletkező vákuumot. Ez volt a zsidó vallásos érzések és odaadás kinyilvánításának legfőbb helyszíne. Ennek a családban megélt és gyakorolt vallásosságnak egyik felekezetnél sem volt ekkora jelentősége és ebben a zsidó nők meghatározó szerepet játszottak. Ők „szótték a hétköznapi fonalát” mellyel gyermekeiket beborították. Ők alakították ki azt a kulturális és szociális milliőt, amelyben a hagyományos vallási érzéseknek meg kellett erősödniük.²⁷ Vallásosságával, imádkozó lelkületével neki kellett gyermekei számára a vallási belenevelődés hátterét is megteremtenie.

²⁸ Hevesi Ferenc Fohász című imakönyvével ehhez a feladathoz kívánt segéd-eszközt nyújtani:

„Minden ember maradjon hű ahoz a valláshoz, melyben az anyja megtanította imádkozni” – ezeket a szavakat laikus ember mondotta, aki azonban nagy világtörténelmi alak és mint mondani szokták, szellemóriás volt. Ez a rövid mondás nagy fogalmakat kapcsol össze olyan igazsággá, melyet minden meggyőződéses zsidó aláírhat. A vallás, az imádság és az anya fogalmát kapcsolja össze és fűzi egymáshoz és talán azt is kifejezi, hogy az imádságból meg lehet tanulni a vallást és hogy egy jó imakönyv a vallás hittételes és erkölcsi tartalmát is magába foglalja és élettelen lendületbe hozza, midőn beleformálja az áhitat, az esdő, buzgó imádság érzelmeibe.”²⁹

Ezek az új feladatok a felelősségvállalás új területeit hozták magukkal, amelyekre, ahogy látni fogjuk, jól rávilágítanak az imakönyvekben felsorakoztatott egyéni élethelyzetek is. Sőt már maguknak az imakönyveknek a megjelenése is ezt a megváltozott feladatkört volt hivatott kielégíteni. Marion Kaplan szerint ez nem a nők szabad választása volt, hanem a megváltozott életkörülmények sodorták őt ide. ³⁰ Fanny Neuda 1855-ben így ír erről imakönyve függelékében:

²⁵ KRATZ-RITTER 1995. 25.

²⁶ KAPLAN 1997. 295–303.

²⁷ KAPLAN 1997. 94–95.; KRATZ-RITTER 1995. 38.

²⁸ KRATZ-RITTER 1995. 38.

²⁹ HEVESI 1930. 5–6.

³⁰ KRATZ-RITTER 1995. 39. hivatkozza Marion KAPLAN megállapítását az 1991-ben „The Making of the Jewish Middle Class. Women, Family and Identity in Imperial Germany. című műből.

„Minél szerényebb a nő helyzete a társadalomban, annál jelentőségtelesebb a szerepe a családi otthonon belül, és annál nagyobb befolyással és messzehatóbb hatással bír kettős szerepkörében: feleségként és anyaként. (...) De csak egy nemes szív és egy tanult lélek tudja a nőnek ezt a szent, kettős feladatát teljesen ellátni. Ehhez gondos útmutatás és nevelés kell, hogy így lányaink házaik oltárainak papnőivé válhassanak.”³¹

A nyelvi megújulás igénye

Mindezek mellé a folyamatok mellé oda kell tennünk a zsidóságon belül a 19. században kibontakozó, az asszimilációs törekvésektől nem függetleníthető vallási és nyelvi megújulás iránti igényeket is. Ez utóbbi nem csak a zsidóságot érintő probléma volt, hiszen mind az etnikai kisebbség, mind a külföldről betelepülő német, cseh, lengyel ajkúak számára aktuális feladatot adott a korban a nyelvi magyarosodás, különösen a fővárosban, ahol a 19. század közepéig a német volt az uralkodó.³² Ezt jól szemléltetik Fáy Andrásnak a nőnevelésről írott sorai:

„Különösen a nyelv az, melynek pártolásával, beszélésével nőink, mondhatom egész nemzetiségünk kulcsát kezökben hordják. Ők viszik a társalgást, s míg társalgási nyelvünk nem magyar, míg a két nem egymás közt idegen nyelven ömledezik érzelmeivel, míg nyelvünk csak tanácstermeknek, szükségnek, cselédségnek, pórságnak nyelve, addig tulajdonképpen magyarok nem vagyunk.”³³

A nyelvi magyarosodás problémája a zsidóságot is erősen foglalkoztatta, hiszen „jiddisül beszélt a magyar zsidóság a maga túlnyomó egészében a 19. század közepéig, a német csak lassan szorította ki, a magyar nyelv pedig csak a 19. század utolsó negyedében jutott végső uralomra a magyar zsidóságban.”³⁴ Ezen belül legélesebb elutasítás a jiddis nyelv vonatkozásában nyilvánult meg. A jiddisben a zsidó reformerek a Bildung megszerzésének alapvető gátját, mondhatni jelképes antitézisét vélték felfedezni. Számukra a jiddis a zsidók redukálандó másságának jele, a többségi társadalomba való beépülés akadálya, a társadalmi, kulturális szeparatizmus jele volt.³⁵

A nyelvi asszimilációra való törekvés a magyar nyelv zsinagógai prédikációkon való használatában is megmutatkozott. Fenyves Katalin arra hívja fel a figyelmet, hogy a Pesti Reformegylet már 1848 és 1852 között radikális reformok bevezetését latolgatta, köztük az anyanyelvi prédikációk gyakorlattá tételét.³⁶ E törekvés ezt követően is hosszú ideig aktuális marad még a modernítésra kevésbé nyitott ortodox hitközségekben is: „Valami sajátságos

³¹ NEUDA 1903. 168–169.

³² Az asszimiláció és a nyelvi magyarosodás problémájáról bővebben lásd GYÁNI 1995. 76–84.

³³ Fáy Andrást idézi FÁBRI 1999. 132.

³⁴ FENYVES 2010. 31.

³⁵ KONRÁD 2005. 1338.

³⁶ FENYVES 2010. 71.

áram kezd behúzódni az ortodox hitközségek közé. A magyarosodás vágya. Érzületben szívben, fölfogásban azok voltak régen is, de a nyelv, haj az a magyar nyelv csak nehezen hódított köztük.”³⁷ A folytatásban a cikk beszámol a szécsényi, és a nyitrai hitközség radikális elhatározásáról, mely szerint a rabbi ezentúl kizárólag magyarul szónokolni köteles. A neológiának szükség volt a közösségén belül folytatott nyelvhasználati diskurzusok legitimálásához ilyen megerősítő, öngazoló esetek bemutatására.

Ezeknek a célkitűzéseknek a sorába jól beilleszthetők a német, majd magyar nyelvű imádságos könyvek is. Előszavaikat fellapozva, szerzőik szinte kivétel nélkül megemlítik az adott nemzeti nyelv, illetve a magyar nyelv használatának fontosságát. Hevesi Ferenc erről így ír előszavában: „(...) az imádságot is bensőségessé teszi az anyanyelv. Az imafordítások az anyanyelv meleg tolmácsolásával hozzák közelebb a héber szöveget a fohászzkodó lélekhez és meghittebbé teszik a héber szót a mai áhitatos imádkozó előtt és megértetik azt vele.”³⁸ Kiss Arnoldnál a magyar nyelv használatában a neológia többségi nemzethez való igazodása is megjelenik motiváló tényezőként: „Erős hazafias érzelem nyilatkozott meg asszonyaink lelkében, amidőn édes anyanyelvüket vitték be az imádságnak bűbajos szárnyain templomainkba. Magyarul imádkozni annyit jelent minékünk, mint szent érzelmet szent nyelvet mondani.”³⁹

A vallási élet megújításának az igénye

A nyelvi asszimiláció igénye mellett a zsidóságon belül is különösen égető problémát jelentett a vallásukat elhagyók, illetve nem gyakorlók problémája. Konrád Miklós véleménye szerint a neológ aktivisták a századfordulóra érve ismerték fel a magyar zsidóság kettészakadásának valóságos horderejét, mely szakadás felgyorsította az asszimiláns zsidók elvallástalanodásának önmagában is óhatatlan folyamatát.⁴⁰ Tanulmányában a Magyar Zsidó szemlét idézi: „Sokkal aggasztóbb a zsidóság jövője szempontjából a belső ziláltság, a mely rajta erőt vett. a legfőbb aggodalom kiváltója: a legvégzetesebb jelenség az asszimiláns zsidóságnak a tulajdon zsidóságtól való eltávolodása volt”⁴¹ Az imakönyvek szerzőinek előszavai is jól rámutatnak arra, hogy itt nem csupán az anyanyelvűség liturgiába és egyéni áhítatba való beemelése volt a cél, hanem a zsidó vallási élet megújítása és a vallásukat elhagyók megtartására való törekvés is:

„A külsőségeket és a tünékeny dolgokat ápolják csak, de a szív, annak minden virágával és rezdülésével hanyag kezekben várja és az időre bízza, hogy mivé válnak e virágok, édesen viruló gyümölcse, gyommá,

³⁷ *Egyenlőség* 1898. január 16. 9. Magyarosodó orthodox hitközség. Írta: Szabolcsi Miksa

³⁸ HEVESI 1930. 4.

³⁹ KISS 1942. 103. kiadás 6.

⁴⁰ KONRÁD 2005. 1356.

⁴¹ *A Magyar Zsidó Szemléte* (1900/1. szám) Konrád Miklós idézi a Századokban megjelent cikkében. KONRÁD 2005. 1354. 1900.

vagy épp mérgező növénné. A vallás tanítása mellékessé vált, csak formaként és beszédtemaként kezelik.”⁴²

Ahogy a fenti idézet is jelzi a nagyvárosi, jómódú zsidó körök asszonyai körében is sok gondot okozott a vallásgyakorlás elhanyagolása. Az Egyenlőség című zsidó hetilap 1898 folyamán több egymást követő cikkében arra is felhívja a figyelmet, hogy az édesanyák passzív hozzáállása vallásukhoz, gyermekeik nevelésében is komoly következményekkel fog járni. Ezekben a családokban ugyanis általánosan elterjedt gyakorlat volt, hogy gyermekeiket 12-14 éves korukig magántanulónként, nevelőnőkkel neveltették. Zsidó nevelőnő képzés hiányában azonban gyakorta előfordult, hogy a család katolikus magántanárokat fogadott a gyermekek mellé, akik katolikus neveltetésük és vallásuk elveire és tanítására alapozva végezték munkájukat. Szabolcsi Miklós így tudósít erről:

„egy zsidó bankár feleségénél szolgáló katolikus nevelőnővel beszélgetve elmondja: Az ő nevelőnője is katholikus kisasszony volt. Ő nagyságáról tehát ne beszéljünk. Ő nagysága rég eltávolodott apái hitétől és ha egy szép napon arra ébredne, hogy gyermekét valaki megkeresztelte, de úgy, hogy azon többé segíteni ne lehessen, ő nagysága igen boldognak érezné magát”⁴³

Néhány számmal később Kiss Arnold, a népszerű Mirjam imakönyv szerzője is lesújtó képet fest e hölgyek hétköznapi, otthoni vallásgyakorlásáról:

„Minden ami külsőség, megvan a mi zsidó asszonyainkban. (...) Igenis mélyen fáj, sebet ejt a lelkemben annak a meleg, őszinte, fönséges szellemnek a hiánya, a mely a techinák idejében otthonos volt asszonyaink hajlékában. (...) a zsidó közmondás szerint a férjnek háza, mindene, vagyonának legértékesebbje a feleség. Annyit jelent ez, hogy a milyen a női hitves, olyan az egész ház. A férj állásával, jellemével, társadalmi helyzetének súlyával, vagyonának segítségével külső diszt és tekintélyt kölcsönöz a háznak, a családnak, a nő azonban annál többet hoz viszonzásul a családi hajlékba.”

A következőkben felszólítja a nőket, hogy imádkozzanak gyermekeikkel lefekvés előtt és vegyék elő a héber imakönyveket, hiszen ismerve a zsidó családoknál szolgáló nevelőnők helyzetét, azt állítja, a zsidó nők nem foglalkoznak gyermekeik vallásos életével. Felrója továbbá, hogy ezeknél a zsidó családoknál karácsonyfa, húsvéti tojás, Mikulás és még megannyi kakuktkojás van a házakban. Majd így folytatja:

„(...) ezeken segíteni kell. Ég fölöttünk a ház. A zsidó ház. Járok házról-házra, keresem a péntek estét, a jótékony zsidó szellemet, az egyszerű

⁴² NEUDA 1903. 172.

⁴³ Egyenlőség 1898. február 6. 1. Nevelőnők. Írta: Szabolcsi Miksa.

életmódot, a hitvestársak egymáshoz való ragaszkodását, a szeretet erejét, a szegények, a nyomorultak támogatását, a két gyertyát nehezen találom, bálba készülnek ott mindig, nincsen szombateste.”⁴⁴

Ebben a szituációban a nők vallásos és erkölcsi nevelése kiemelten is fontos, sőt egyre sürgetőbb feladattá vált, hiszen ők eddig ki voltak zárva a tradicionális vallási képzésből és szerepekből. A zsidó felfogás szerint Isten a férfi számára meghatározott számú előírást (*mizvot*) rendelt el, míg a nőre mindösszesen három vallási előírás vonatkozott. Ugyanúgy ahogy általában a zsidó kultúrában, a vallási életben is jól elhatárolt szerepe volt a nőnek. Így például őket nem számították hozzá a hivatalos zsinagógai imák közösségéhez (*minjan*); a zsinagógában külön karzaton ültek, függönyrel, fallal elválasztva a férfaitól; nem olvashattak fel a Tórából, és általában a szent nyelv, a héberül ismeretébe sem lettek bevezetve. Legfontosabb vallási feladatuk a szombati gyertyák és étkek elkészítése volt, még a péntek esti zsinagógai szertartásokon sem kellett megjeleníteniük.⁴⁵ A megváltozott társadalmi és vallási viszonyok mellett azonban nem volt továbbá tartható a nemi szerepeknek ilyen jellegű megosztása:

„Őseink nem számoltak a mai asszonnyal. Azt az asszonyt látták, ki, mint bölcseink, egy zsoltárverset alkalmazva, magukat kifejezik, minden dicsőségüket benn a házban keresi (...) Fölmentették azért a nőt a legtöbb vallásos gyakorlattól, még templombajárásra, még imádkozásra sem kötelezték valami nagyon. Templom a ház, imádsága a gyermekei ingyenes nevelése.”⁴⁶

– írja Hevesi Ferenc a *Fohász* című imakönyv előszavában. Említésre méltó, hogy Fanny Neuda a *Stunden der Andacht* német imakönyv szerzője olyannyira fontos kérdésnek tartja a lánynevelés ügyét, hogy imakönyve végén egy tanulmányt is közöl e témában „Egy szó Izrael nemes asszonyaihoz és anyáihoz.” címmel.⁴⁷

A nők eddigi hiányos vallási képzettségének emelése, a zsidó női identitás erősítése fontos célkitűzéssé vált tehát, hiszen erre alapozva tudták gyermekeik megfelelő vallási nevelését megvalósítani, munkát végezni és a vallási tradíciók megőrzésében szerepet vállalni.⁴⁸

A nők vallási és erkölcsi nevelése nem csak a zsidóság felvilágosult irányzataiban okozott problémát. Az első világháború után egyre nagyobb számban városokba költöző ortodoxia hívei is gyakran szembesültek azzal, hogy a városi modern zsidók, vagy keresztény szomszédok, illetve a nagyváros „kihívásai” (színház, mozi, egyetemek) az ő híveik körében is a vallásgyakor-

⁴⁴ *Egyenlőség* 1898. február 13. Melléklet 1–2. Levelek egy zsidó asszonyhoz. Írta: DR. Kiss Arnold.

⁴⁵ *bSabbát* 31b.

⁴⁶ HEVESI 1930. 4.

⁴⁷ NEUDA 1903. 168–175.

⁴⁸ KRATZ-RITTER 1995. 34–35.

lás háttérbe szorulásával jártak.⁴⁹ A katolikus és protestáns oldalon ugyanígy jelentkeztek a problémák és a nők vallási, erkölcsi nevelésének igényei is, hiszen ezek egyben az országos oktatáspolitikának is aktuális kérdései voltak már a 19. század első felétől kezdődően.⁵⁰ A neológ zsidóságot érintő kérdésekben tehát a korabeli európai és magyar női emancipáció dilemmái is erősen jelen voltak.

Az új lelki irodalom iránti igény

Bettina Kratz Ritterrel egyetértve mindezekhez a változásokhoz adekvát lelki irodalomra és vallásos olvasmány és imaanyagra volt szüksége a nőknek. Ezt a célt fogalmazza meg a budapesti Országos Rabbiképző Intézet tanára, Kaufmann Dávid is egy 1893-as írásában:

„A vallásos ismeretek szintjének emeléséhez és gondozásához, elsősorban lányaink és asszonyaink körében, életbevágóan szükséges egy zsidó „népi irodalom” megalkotására. Egykor rendelkezünk ilyenekkel, de elvesztettük ezeket a műveket. Égető szükség van újak összeállítására, amelyek áldásos hatással lesznek és a régi művek helyébe lépnek.”⁵¹

A 16. századtól léteztek már kifejezetten nők számára összeállított imakönyvek (Techinók), amelyek a 17. 18. sőt még a 19. században is széles körben elterjedtek voltak. Ezek népszerűségében közrejátszott, hogy a férfiak számára írott zsidó imakönyvektől (Siddur, Machsor⁵²) eltérően nem héber, hanem a mindennapokban használt jiddis vagy az adott nemzet nyelven íródtak. Ezekből olvastak fel a zsinagógák női karzatain a liturgiából egyébként teljesen kizárt nőknek. Emellett az otthoni, hétköznapi vallásgyakorlás során is előkerültek, főképp a három női mizwothoz (challa elválasztása, a szombati gyertya meggyújtása, alámerülés a mikweben) és egyéb zsinagógán kívül eső vallási rituálékhoz és szokásokhoz (terhesség, szülés) kötődően.

A neológia képviselői és az imakönyvek szerzői, lévén maguk is egy-egy zsidó közösség vezetői, érzékelték ezt a hiányt és az ebből fakadó igényt. „Annak a női nemzedéknek a vallásos nevelése, amely az emancipáció törvénybeiktatása után kezdett iskolába járni, el van hibázva; az őseink imád-

⁴⁹ GLÄSSER 2012. 69.

⁵⁰ A nőnevelés kérdéséről a teljesség igénye nélkül bővebben lásd FÁBRI 1999., FEHÉR 2005. 267–289., GIORGIO 1994. 187–220., BAUBÉROT 1994. 221–236.

⁵¹ Az Österreichische Wochenschrift 1893. évi 5. és 6. számában „Wie heben wir den religiösen Sinn unserer Mädchen und Frauen?” címen megjelent cikket Bettina Kratz Ritter idézi. KRATZ-ITTER 1995. 34.

⁵² Siddur: szó szerint rendet jelent az elnevezés. A hétköznapi alapimádságokat tartalmazó imádságos könyv neve. Általában van mellettük jiddis, vagy a 19. század végétől kezdődően az adott ország nyelvének fordítása, tehát kétnyelvűek. Machsor: szó szerint időkört jelent. Az egész év ünnepi istentiszteleteinek imádságait és a zsinagógai költeményeket tartalmazó, zsinagógában használt imádságos könyv. Az imakönyvekről bővebben lásd: UJVÁRI 1929. 547, 849.

ságos könyvéből vajmi keveset ismert; azt nemcsak nem érti, de nem is érzi a régi szellemet.”⁵³ – írja 1898-ban Haber Samu az Egyenlőség hasábjain. Az ortodoxiában tapasztalható mélyebb vallásosság és jámborabb imádságos lelkület is serkentőleg hathatott a modern közösségekben. Vélhetőleg ilyen okok vezették őket ahhoz, hogy közösségeik hölgy tagjai kezébe, az ő igényeikhez és szükséghelyzeteikhez, de ugyanakkor a zsidó vallási hagyományokhoz is igazodó imádságos könyveket állítsanak össze. Fanny Neuda például nem is tervezte könyve megjelentetését, de a zsidó nőtársai részéről egyre erősebben jelentkező igények miatt megváltoztatta elhatározását.⁵⁴

Abban tehát egyetértés volt, hogy az ima által közvetített tanítás legfőbb feladata a lelki gyarapodás, az erkölcsi normák megváltoztatása kell legyen. Erre a zsidóságnak a modernizációval párhuzamosan megjelenő vallási szekularizációja során elengedhetetlenül szüksége volt.⁵⁵

Modern imakönyvek a zsidó nők számára

Mindezen előzmények után a 19. század közepétől új női imakönyvek jelennek meg a piacon. Ezekben esztétikailag megfelelő, vallásos-morális értelemben modernizált, a modern polgáriasult zsidó női élethelyzetekhez alkalmazkodó imák kerültek⁵⁶ a technókban eddig megszokott zsinagógai imák fordításai, a temetői és a három mitzwot-hoz tartozó imák mellé.

Mielőtt a könyvekbe belelapoznánk érdemes néhány szót ejtenünk azok címeiről. Az *áhítat órái* (*Stunden der Andacht*) és a *Fohász* imakönyv kevésbé beszédes címei mellett *Deborah*, *Mirjam* és *Noémi*⁵⁷ neve jelenik meg főcímként. Ők mindhárman az ószövetségi bibliai események kiemelkedő nőalakjai⁵⁸, így e címek már önmagukban is egy-egy női ideált testesítenek meg és közvetítenek az olvasók felé. Közülük is a Mirjamról elnevezett imakönyv vált legismertebbé, melynek címválasztásában talán nem véletlen a katolikusok körében olyan kiemelt fontosságú Mária név héber megfelelőjének a kiválasztása. Ez a törekvés a katolikus imakönyvek címadásában is megfigyelhető. Ezeknél egyértelműen *Máriáé* a fő szerep, őt mint a mennyországba vezető úton vezérlő csillag, anya és példakép aposztrofálják a szerzők, ezzel is kifeje-

⁵³ *Egyenlőség* 1898. augusztus 28. 8. Mirjam. Írta: Haber Samu.

⁵⁴ HERLITZ-KIRSCHNER 1987. I/463.

⁵⁵ KRATZ-RITTER 1995. 47–49.

⁵⁶ KRATZ-RITTER 1995. 36.

⁵⁷ A Noémi című imakönyv bemutatására itt most nem kerül sor, ennek szerzője szintén Kiss Arnold, pontos címe és bibliográfiai adatai a következők: Noémi, imádságok zsidó lányok számára. Schlesinger József Könyvkereskedése 1906.

⁵⁸ *Debóra* az egyetlen nő a bírák között az Ószövetségben. Ő az, aki a széthúzó izraelita törzseket rábírta, hogy szálljanak harcba a kánaáni Sziszera ellen. Győzelmüket a Kr.e. 1125 körül keletkezett *Debóra*-ének örökíti meg, mely a legrégebb héber nyelvemlék. (Bír. 5.); *Mirjam* Mózes és Áron nővére. A Vörös-tengeren való átkelés után ő vezette a hálaéneket (Kiv. 15,21.). Később, amikor a kusita asszonyok miatt szembefordult Mózesrel, büntetésül leprás lett, de Mózes imájára megtisztult (Szám 12, 1.); *Noémi* Rút könyvének egyik főhőse, aki férje (Elimelech) és két fia (Machlor, Kiljon) halála után két menyével (Orpa és Rút) elindul, hogy visszatérjen Júdeába. Ő az, aki később Rútot bevezeti a zsidóság rejtelseibe. Forrás: DIÓS-VICZIÁN (szerk.) 1993–2010. II./538., IX./202., 820.

zésre juttatva a Máriában megtestesülő szűzies tisztaságnak és az anyaságnak a jelentőségét, melyek a katolikus nőideál alappillérei lesznek.

Kiss Arnold 1920-ban a *Múlt és Jövő* hasábjain maga jellemzi könyve cím-
adóját:

„Milyennek ecseteli, milyennek rajzolja a mi Szentírásunk az igazi zsidó nő alakját? Ismeritek-e Mirjamot, az Áron főpap nővérét, aki hárfát vesz a kezébe, amikor a zsidó nép győzelmi dalt énekel? ... Mirjamot nem vezeti hivságos dicsvágy, nem a hírnév dobverőit pergeti, nem csupán a hitvesének elismerésére törekszik bátor és lelkes népe mellé állásával, nem az ő ünnepelt fivérének nimbusa sarkalja és csábítja, az erkölcsileg szépet magáért az erkölcsi nemesért cselekszi, minden mellékgondolat és minden mellékél nélkül, ... Mirjam, az igazi zsidó asszony.”⁵⁹

A könyveket fellapozva azonnal szembesül az olvasó azok legfőbb sajátosságával: felosztásukkal. Mindenütt helyet kapnak a nyilvános közösségi imák, az év és a nap megfelelő szakaszában, a különböző ünnepek alkalmából otthon, az egyéni áhítathoz használható imák és végezetül a női életkörülményekhez és szituációkhoz kapcsolódóak. Itt szintén hangsúlyoznunk kell a katolikus és protestáns felekezetek imakönyveivel való hasonlóságot, illetve az esetleges mintakövetés lehetőségét.

A nyilvános közösségi imák női imakönyvekbe bekerülésének a zsidóságnál különösen is fontos szerepe volt a héberül nem tudó, és a zsinagógai közös imákból eddig kirekesztett nők miatt. Ezek a részek segítséget kívántak nyújtani a nőknek, hogy a zsinagógai istentiszteletek alkalmával valamelyest ők is be tudjanak kapcsolódni a liturgiába⁶⁰. Elmondható tehát, hogy az ilyen imák női imakönyvekbe való beépítésével segítséget kívántak nyújtani a hölgyeknek, hogy a zsinagógai istentiszteletek alkalmával valamelyest ők is be tudjanak kapcsolódni a liturgiába. E törekvések szintén a fent vázolt 19. századi társadalomtörténeti, mentalitástörténeti folyamatokba illeszthetőek. Kiss Arnold utal is erre előszavában, tolmácsként aposztrofálva magát:

„A világosságnak óráján, amikor boldogság és öröm honol a családi körben, a fájdalomnak sötét idején, amikor égető könny fakad a sirató szemében, menyasszonyi hajnalhasadás napjaiban, avagy kisgyermeknek betegágya mellett, betellett vágyak bölcsőjénél, avagy frissen hantolt sírdombok fölé borulva – mennyi remény, mennyi hit, mennyi bánat fér el a nő szívében. Ezeket az érzéseket tolmácsolják annyi művészettel, annyi bensőséggel a héber imák, őseink imádságos könyve, amely örök időkre, nemzedékről-nemzedékre szent ereklyéje maradjon a zsidó nőnek is. Ne szorítsa ki ezt semmi más könyv, semmi más

⁵⁹ *Múlt és Jövő* 1920. november 5. 1–2. Mirjam. Írta: Dr. Kiss Arnold.

⁶⁰ Ezen alkalmakra voltak a zsidóságnak külön, elsősorban héber anyanyelven íródott imakönyvei is (Siddur, Machsor), de ezek éppen a héberül nem tudó nők és a zsinagógai közös imákból való kirekesztés miatt, főképpen a férfiak körében volt elterjedve. Mint ismeretes, a zsidó nő a zsinagógában egy elkülönített karzaton kellett üljön többi nőtársaival, ahol a liturgiából teljesen ki volt zárva. A nők zsinagógai elkülönítéséről lásd OLÁH 2003. 88.

nyelv. Tolmácsot akarunk mi csak ehhez a könyvhöz a zsidó nő kezébe adni, tolmácsot, amely egy másik szent nyelven, az édes hazai nyelvnek imádságosan hangzó lágy szavaival a régi szellemben mondja el azt, amit az idők jele folytán zsidó lányaink és asszonyaink átéreznek bár, de meg nem értenek.”⁶¹

A nők mindennapi élethelyzeteihez írt imákban a nehézségek és szituációk nagyon széles spektruma tárul elénk, melyek végigvezetik a nőt élete egészén. Az alábbi táblázatban e női szükséghelyzetek sora látható. Az összevetethetőség és viszonyítás kedvéért hasznosnak találtam feltüntetni a katolikus és protestáns női imakönyvekben előforduló szükséghelyzeteket is:

Zsidó imakönyvek	Katolikus imakönyvek*	Protestáns imakönyvek**
Leány imája	Születés évnapján imádság	Leány kinek szülei élnek
Ima a szülőkért	Ima névszentünk napján	Árva leány
Árva imája	A szűz imádsága	Jegybenjáró leány
Leány imája avatáskor	Hajadon könyörgése	Koros hajadon
Ima a szülői ház elhagyásakor	A menyasszony imádsága	Új asszony
Ima eljegyzésre	Az özvegy imádsága	Terhes asszony
Menyasszony imája	A családanya imája	Gyermekegyes asszony
Anyja imája lány esküvőjén	A családanya imája	Hölgy, mint nő, anya, gazdasszony
Anyja imája fia esküvőjén	Az árva imádsága	Nő a házasi viszony kellemetlenségei között
A nő imája aki anyaként érez	Ima a szülőkért	Koros nő és anya
Az új otthonban	Leendő anya könyörgése	Anyja, jó gyermekért
Ima a férjért	Az anya könyörgése gyermekért	Gyermekek özvegy
Boldogtalan családi életben	A szegény könyörgése	Gyermekek özvegy
Ima gyermekáldásért	A beteg könyörgése	Gyermekek özvegy
Gyermekek váró asszony imája	Betegség után könyörgés	Leány atya vagy anyja betegségekor
Ima szülés előtt	Ima barátainkért	Nő férje betegségekor
Ima leánygyermek születésére	Ima ellenségeinkért	Anyja gyermeke betegségekor
Fiatal anya először a templomban	Ima boldog halálért	Hála a beteg kedves meggyógyulásáért
Ima távol lévő gyermekért	Ima Krisztusban meghalt Atyánk-fiaiért	Beteg lány
Ima katona fiúért	Ima az ország javáért	Beteg árvaleány
Ima a fiú barmicváján		Beteg nő
Anyja imája leánya avatásakor		Beteg nő és anya
Ima a jó gyermekért		Beteg özvegy
Asszony imája, mikor férje elutazik		Beteg koros hölgy
Anyja áldása midőn fia az életbe indul		

⁶¹ Kiss 1942. 103. kiadás 12–13.

* Az összehasonlításhoz használt katolikus imakönyvek bibliográfiai adatai:
Vezércsillag az örök üdv elnyerésére. Imakönyv a katolikus nőnem használatára. Az imákat egybefűzte: Kunszigethi Mihály. Winterberg és Budapest, Nyomta a tulajdonos: Steinbrener Ker. János é.n. (első kiadás: 1860.)

Hétfájdalmu Boldogságos Szűz Mária nyomait követőknek mennybevezető kis Arany Koronája az az az Isten Sz. Anyjához ébresztő imádságos és énekes könyv, melyet az ájtatos kereszt. kath. hajadon és istenfélő asszonyi híveknek örök lelki üdvök elnyerésére írta Ats Benjamin atya, sz. Ferencz-rendi áldozár, érdemesített hitszónok és missionárius. Budapest, Kiadja Bucsánszky Alajos saját költségén. é.n. (első kiadás: 1852.)

Órfalvy Tivadar (szerk.): *Mária csillag, hit, élet és erények vezére: imakönyv a kath. nőnem használatára.* Winterberg, Steinbrener 189?

P. Boros Fortunát O.F.M. (szerk.): *Mária, légy anyám! Imakönyv nők részére.* Cluj, Szt. Bonaventura Nyomda 1936.

** Az összehasonlításhoz használt protestáns imakönyvek bibliográfiai adatai:
Ajtatos hölgy. Elmélkedések és imák művelt hölgyek használatára. Készítették Szenci Fördös Lajos és Szivos Mihál reform. papok. Kecskeméten, Szilárdy Károly betűivel és költségén. 1846.
 Medgyes Lajos: *Protestáns nők imakönyve. Különféle alkalmak- és esetekre.* Pest, Pfeifer 1859.

Zsidó imakönyvek	Katolikus imakönyvek*	Protestáns imakönyvek**
Ima gondterhes órákban		Hála a meggyógyulásért
Ima a szülőkért Betegségben		Leány, atyja vagy anyja halálakor Nő
Ima betegségből való felgyógyulásra		férje halálakor
Beteg férjért		Anyja, gyermeke halálakor
Beteg szülőért		
Beteg gyermekért		
Beteg felnőtt gyermekért		
Apa betegsége esetén		
Anyja betegsége esetén		
Fogadott gyermekért		
Özvegy, akinek szófogatatlan		
gyermeke van		
Anyja gyermekért akit etetni kell		
Jövedelemért		
A szolgáló imája		
Ima türelemért és erősítésért		
szenvedésben Jólétben		
Inségben		
Ima utazáskor		
Veszélyben		
Ima magas életkorban		
Ima gyógykezelésen		
Ima a tengeri utazáson		
Ima tengeri viharban		
Ima tengeri utazás után		
Ima bajból való menekülés után		
Országos baj, veszedelem idején		
Ima a Hazáért		

Egyértelmű, hogy a zsidó imádságos könyvekben törekedtek leginkább arra, hogy a nőt élete legapróbb nehézségeiben is imával segítsék: fiatal házasság előtt álló lányként, anyaként, feleségként, háziasszonyként. Daniel Pillitz imakönyvében ezeket, mint a nő három alapvető foglalkozását határozza meg. A házasságra készülő lányhoz, feleséghez, anyához, háziasszonyhoz írt imák sora mind a négy vizsgált zsidó imakönyvben ilyen hosszú. A szükséghelyzetek ilyen jellegű tematikai kiválasztása és a könyvek fent bemutatott felosztása jól rámutat arra – még, ha e könyvek sok tekintetben a korábbi technók hagyományait követik is – hogy a nők helyzetének újragondolása, átértelmezése valós problémaként és feladatként jelenik meg a zsidó vallási megújulás diskurzusában. Az, hogy a zsidó imakönyvekben sokkal inkább megmutatkozik a nő, annak hétköznapijai, talán összefüggésbe hozható azzal is, hogy a zsidó vallás a „mindennapi élet részfolyamataiban is – az étkezésben, a magánidő és a családi élettért beosztásában, a szexualitásban, a művelődésben, a testi technikákban stb. nemcsak követhető magatartási mintákat nyújt, de sok szempontból kötelezően meg is határozza a magatartás normáit” írja tanulmányában Karády Viktor.⁶²

A nő életének legkülönbözőbb szükséghelyzeteire írt imák hosszú sora és azok költői megfogalmazása, érzelmi telítettsége újként hatott az addig megszokott imák sorában, ezek fogadtatása még a modernítésre törekvő pesti neológia köreiben sem volt egyértelmű:

„Az ihletett pap tudása, mély vallásos meggyőződése s a költő emelkedettsége, szavainak szárnyalása, himes formája, zenéje, szívekbe

lapozó gördülése. De néhány zsoltárt, több vallásos éneket láttunk volna szívesen, mert ezek könnyebben ragadnak meg az emlékezetben és lélekben.”⁶³

– írja Egyenlőségben megjelent cikkében Haber Samu.

A protestánsok imakönyve ha nem is ilyen részletességgel, de szintén meglehetősen kimerítő és hosszú terjedelmű imákkal segíti a hölgyeket az élet nehéz szituációiban. A katolikusok imakönyvei jelentenek némiképp kivételt tartalmi tekintetben. Itt két nőnek címzett imakönyvben egyáltalán nem is találhatóak speciális női élethelyzetek igazodó imaszövegek, csak liturgikus alkalmakhoz, szentek és Mária ünnepnapjaihoz és egyéb vallásos áhítatokhoz. A maradék kettő könyvben, ha nem is nagy számban, de felsorakozik néhány szükséghelyzet a nő életéből. Ezek fókuszában a nő, elsősorban mint anya jelenik meg és csak röviden, egy-egy imában kap szerepet feleségként, itt is nagyon óvatosan bántva az érzelmek kinyilvánításával.

Az imakönyvekben felsorakoztatott szükséghelyzetek és abban megjelenő női szerepek

Végül néhány konkrét példa segítségével szeretném bemutatni milyen szerepeket és elvárásokat osztottak az imakönyvek szerzői felekezetük hölgytagjaira. Jelezni kívánom egyúttal, hogy az imakönyvek ezen részeinek alapos és részletes elemzése még további kutatásokat igényelne, hiszen számos, itt nem tárgyalt kérdést vetnek fel. Szükség lenne például a korszak során végigkísérni az imákban megjelenített minták változását, hiszen a vizsgált korszak a nemek viszonyában és a róluk alkotott felfogásban is komoly átrendeződéssel járt.⁶⁴ Hasznos lenne a különböző felekezet imakönyveinek alaposabb egybevetésére is, hogy megállapítható legyen azok egymásra kifejtett hatása is. A problémák sora még folytatható lenne és reményeim szerint ezekre a „mélyfúrásokra” a jövőben még sor kerülhet.

Elsőként a férfival szembeni női viselkedés alap elvárásait hozom példaként, itt is felemlítve a katolikus és a protestáns álláspontot:

- „Add nekem szüntelenül a szelídség, a türelem és a békesség lelkét; tartsd meg választottam szívét szerelemben és figyelemben és tedd lehetővé számomra, hogy folyvást az erény és kedvesség köntösében díszelvejek” (Neuda 1903. 83–84.)
- „Add mennyei Atyám! hogy férjemhez hű legyek mind halálig, a mint az oltárnál ígertem; szeressem őt, mint önmagam, tiszteljem őt és engedelmeskedjem neki minden nem tilos dologban” (Vezércsillag é.n. 374.)
- „Nő vagyok. Férjem boldogsága az én boldogságom, – ő és én egy vagyunk, egymásért s egymásban élve lelénk föl édenünket. Az ő boldogítása leend ezután is egy fő törekvésem.” (Szenci Fördös – Szívós 1846. 153–154.)

⁶³ Egyenlőség 1898. augusztus 28. 8. Mirjam. Írta: Haber Samu.

⁶⁴ BRANDT 2005. 97.

A férfival szembeni viselkedés alapja tehát mindhárom felekezet esetében a hűség az állhatatosság és a feleség férje iránti szeretete határozza meg. Figyelemre méltó, hogy az egykori szegedi rabbi Daniel Pillitz ezen viselkedési elvárások leírásának külön fejezetet is szentel imakönyve alkalmi imákat tartartalmazó részének elején „A nő meghatározása” és „A nő kötelezettségei” címmel.⁶⁵ Ebben a nőt, mint a valóságban is „gyengébbik” nemet mutatja be, jelezve ezzel a férfival szembeni alárendeltségét is:

- „A nő ingerlékenyebb, mint a férfi; érzékenyebb az értelem megnyilvánulásaira mindenki másnál. Érzései finomabbak, változékonyabbak (...) ha nemének gyengeségei fölé emelkedik, ő az asszonyok ékesége (...) ezért nem természetes és visszataszító, ha elfelejti nőiségét és minden szándékát keresztül akarja vinni és a ház uralkodója kíván lenni.” (Pillitz 1890. 99–102.)

Legfőbb tulajdonságai is ezt a pozícióját hivatottak segíteni: engedékenység, kiengesztelődés, kompromisszumkészség. Ezeknek az erényeknek a birtokában legfőbb feladatául az otthon szentélyében való szolgálatot jelölik ki számára az imakönyvek, még az 1930-as Hevesi féle Fohászban is:

- „Áldj meg engem, hogy segítőtársa lehessenek hitvesemnek, legyen én is az élet munkása, a kenyérkeresőnek munkában társa; kezeim munkája járuljon hozzá életünk megszépítéséhez és szolgálhassam serénységgel férjem céljait, azzal is, hogy számára meleg, kedves otthon kellemét és a békés megértés összhangját biztosíthassam, mely üdítő, tiszta forrásként újítja meg az élet gondjaival küzdőnek kedvét és erejét.” (Hevesi 1930. 453–454.)

A férfi és nő kapcsolatának biztos hátteret a szereteten alapuló, szerelemből kötött házasság adhat. Erre elsősorban az egyébként is intimebb, az egyéni érzelmeket sokkal inkább felvállaló és terjedelmesebben bemutató zsidó és református imák térnek ki.

- „engedd hogy felvillanjon látóhatárunkon a szerelemnek életadó fény-sugara, amely az élet minden helyzetét és gyarlóságát bevilágítja és átmelegíti, amely életünk szépségeit ragyogásával megszépíti és nehézségeit fényével felvidítja.” (Neuda 1903. 81.)
- „nem aljas érdek, nem bűnös szenvedély csatol ő hozzá, nem vagyona s külseje hódítja meg (...) ismerem gyengeségeit s ezekkel kibékültem, ismerem jelességeit s ezekért szeretem, vele, úgy hiszem, boldog leendek.” (Szenci Fördös – Szívós 1846. 131–132.)

Talán itt érzékelhető leginkább, hogy az imakönyvek egy vágyott ideált próbálnak közvetíteni, ami a valósággal sok esetben nem esett egybe. A katolikusok a házasság Istentől való elrendeltetésére és szentségére hivatkoznak, itt is szemérmesen hallgatva az egyéni érzésekről:

- „A házassági állapotot is te szerzed s szent Fiad azt szentségi méltóságra emelte; szent akaratomnak hódolva, határozom el magamat e nagy fontosságú lépésre, reményelve, hogy részesíteni fogsz kegyelmedben, melyet hivednek ígértél.” (Vezércsillag é.n. 384.)

⁶⁵ PILLITZ 1890. 99–104.

Fontos még hangsúlyozni a katolikusoknál nagyon erősen és hangsúlyosan megjelenített szűzies tisztaság erényét is, amely, a katolikus nő legfőbb tulajdonságaként jelenik meg, ellensúlyozva ezzel a korban egyre nyíltabban felvállalt testi szerelmet:

- „lebegjen előttem szüntelenül szeplőtelen példád, hogy az élet ösvényén a te nyomdokaidat hogy kövessem. Fogadj tisztaságod palástja alá engemet is, s őrizd meg ártatlanságomat a világ csábításai és a sátán incselkedései ellen! (...) Maradj mindvégiglen velem boldogságos szent Szűz! s őrizd meg az olyanok társaságától, kiknek koszorúja rossz hírben hervad el: mert a fehér liliomon a legcsekélyebb szenny is meglátszik.” (Örfalvy 1897 24–25.)

Lényeges eltérés mutatkozik a házasság során később jelentkező nehézségek megítélésben. Míg a református és zsidó imák nyíltan beszélnek a házasság alatti konfliktusokról és nehézségekről, sőt a reformátusok magáról a válásról is, addig a katolikus imakönyvek ezt a témát eleve nem tárgyalják, hiszen itt a házasságot szentségnek tekintve, nem ismerték el annak felbonthatóságát, csak érvénytelenítéséhez járultak hozzá:

- „Istenem! te segíts rajtunk. Add vissza nekem férjem elvesztett szívét és szeretetét. Hozd vissza a mult idők boldogságát. Változtasd meg kedélyemet. Adj szívembe több megértést és jóakaratot. Ruházz fel hitvesi feladataimhoz méltó szellemmel, töltsd meg lelkemet gyöngédséggel és figyelmességgel, hogy vissza tudjam vívni férjem szeretetét. És változtasd meg őt is.” (Hevesi Ferenc: Fohász 1930. 465.)
- „Ilyen változékonyak tehát a földi életnek legízletesb örömei (...) Hiheti-e azt egy ártatlan gyermek, hogy a szépen viruló s bájosan illatozó rózsabokor alatt ijesztő, hideg kígyók lappanganak?” (Szenci Fördös – Szívós 1846. 263.)
- „Ismét szabad vagyok, visszanyertem függetlenségemet, kimenekültem a gyűlölt láncok közül.” (Medgyes 1859. 245.)

Közismert, hogy a törvényes válás igen új jogi intézmény, a 18. században a poroszok, majd a franciák teszik elsőként lehetővé annak törvényes alkalmazását. Nálunk csak egy évszázaddal később legalizálják a házasság felbontását. Addig azt a gyakorlatot követték, hogy házasság dolgában az egyházak szabtak törvényt a felekezetükhöz tartozóknak. Valóban komoly súlya, a római katolikus, a többségi egyház által irányadóként tekintett kánonjognak volt, amely a házasságot szentségnek tekintve, nem ismerte el felbonthatóságát, csak érvénytelenítéséhez járult hozzá. A protestáns és az izraelita egyházak viszont a válási ügyek eldöntését polgári bíróságoknak engedték át. A helyzet egyszerűen és gyökeresen megváltozott, amikor a 19. század utolsó évtizedében (1894), nagy viharok közepette, az országgyűlés megalkotta a válásról szóló törvényt.⁶⁶ A zsidók egyébként a 19. század végén – talán az asszimilációs törekvéseiktől nem függetlenül – élen jártak a válások tekintetében.⁶⁷ Gyáni Gábor vizsgálatai rámutatnak, hogy a válások mintegy kétharmadában zsidó házaspárok vannak érintve, ez az arány messze magasabb,

⁶⁶ GYÁNI 1995. 20.

⁶⁷ GYÁNI 1995. 20.

mint a 19. század végi, századfordulós budapesti számarányuk (20–23%).⁶⁸ Ismert tény, hogy a zsidóság saját elzárkózása, a nem zsidóktól való idegenkedése és távolságtartó magatartása, valamint az 1895-ös zsidó vallási egyenjogúsításig tilalmazott vegyes házasságok miatt alapvetően endogám közösség volt. A zsidó vallás emancipációjával ledőlt a korábban áthághatatlanak tűnő határ a házasságok kiválasztása terén.⁶⁹ „A zsidók számára mindez azt ígérte, hogy kitörhetnek végre saját felekezeti-etnikai gettójukból, és vegyes házasság útján megtehetik a nagy lépést a maradéktalan felszívódás és beolvadás felé.” – állapítja meg Gyáni Gábor.⁷⁰

Összegzés helyett

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy csak az imakönyvek szöveganyagára támaszkodva nem rajzolhatóak meg az egyes női szerepek a maguk társadalmi valóságában. Szükséges és minden bizonnyal hasznos lenne az olvasói oldal megszólaltatása is, ők hogyan, mikor és hol használták ezeket a könyveket? Normaközzetítő, oktató célkitűzéseik elérték-e és hatással voltak-e az őket olvasó nőközönségre? A vizsgált korszak időbeli távolsága miatt sajnos nehéz e kérdések megválaszolása, de talán ezek mentén felvázolható e vizsgálódás jövőbeni iránya. Ennek sarokkövei a használat és az egyéni élethelyzetre való adaptáció lehetne, önéletírások, visszaemlékezések, egyéni levelezések anyagának bevonásával.

IRODALOM

BRANDT, Julianne

2004 Nők a magyar református imádságoskönyvekben a 19. század második felében. In: NYERGES Judit – JANKOVICS József (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest. 16–21.

2005 „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve” A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe. In: GYÁNI Gábor–NAGY Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 96–127.

BABEROT, Jean

1994 Die protestantische Frau. In: DUBY, Georges – PERROT, Michelle (Hg.): *Geschichte der Frauen*. 19. Jahrhundert. 4. Band, Frankfurt/New York Campus Verlag, Editions de la Fondation Maison des Sciences de l'Homme, Paris. 221–236.

⁶⁸ GYÁNI 1995. 24.

⁶⁹ GYÁNI 1995. 25.

⁷⁰ GYÁNI 1995. 25.

DIÓS István – VICZIÁN, János (szerk.):

1993–2010 *Magyar Katolikus Lexikon*. Szent István Társulat, Budapest.

FÁBRI Anna (szerk.)

1999 *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*. Kortárs Kiadó, Budapest.

FEHÉR Katalin

2005 *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

FENYVES Katalin

2010 *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Corvina Kiadó. Budapest

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Akadémiai Kiadó, Budapest

GIORGIO, de Michaela

1994. Das katholische Modell. In: DUBY, Georges – PERROT, Michelle (Hg.): *Geschichte der Frauen*. 19. Jahrhundert. 4. Band, Frankfurt/New York Campus Verlag, Editions de la Fondation Maison des Sciences de l' Homme. Paris, 187–220.

GLÄSSER Norbert

2012 *Ateresz z' kenim*. A vallási szocializáció családképe a két világháború között budapesti ortodox zsidó sajtó diskurzusaiban. Kézirat.

GYÁNI Gábor

1995 *Hétköznapi Budapest*. Nagyvárosi élet a Századfordulón. Városháza, Budapest.

HYMAN, Paula E.

2006 *Muster der Modernisierung. Jüdische Frauen in Deutschland und Russland*. In: Kirsten Heinsohn – Stefanie Schüler-Springorum (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte*. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert. Hamburger Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden. Band XXVIII. Wallstein Verlag, Göttingen.

HERLITZ, Georg – KIRSCHNER, Bruno

1987 *Jüdisches Lexikon*. Ein Enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden. Jüdischer Verlag im Athenäum Verlag GmbH, Königstein.

KAPLAN, Marion

1997 *Jüdisches Bürgertum*. Frau, Familie und Identität im Kaiserreich. Studien zur Jüdischen Geschichte Band 3. Döllingen und Galitz Verlag, Hamburg.

KARÁDY Viktor

2005 *Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon*. In: VARGA László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*. Siker és válság. Pannonica Kiadó, Habsburg Történeti Intézet, Budapest.

KRATZ-RITTER, Bettina

- 1995 *Für „fromme Zionstöchter“ und „gebildete Frauenzimmer“*. Andachtsliteratur für deutsch-jüdische Frauen im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Haskala Vissenschaftliche Abhandlungen Band 13. Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York.

KONRÁD Miklós

- 2002 A pesti zsidó nő, mint allegória. In: TORONYI Zsuzsanna (szerk.): *A zsidó nő*. A Magyar Zsidó Múzeum kiállítási katalógusa. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest. 11–27.
- 2005 A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok* 2005/6. 1335–1369.

LYONS, Martin

- 2000 A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások. In: CAVALLIO, Guglielmo – CHARTIER, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi Kiadó, Budapest. 348–381.

NAGYDIÓSI Gézáné

- 1958 Magyarországi női lapok a XIX. század végéig. In: OSZK Évkönyv 1957. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 193–227.

OLÁH János

- 2003 *Judaisztika III*. A mindennapok világa. Filum kiadó, Budapest.

SCHÖNER Alfréd

- 2008 Márk, Simon, Ferenc, Alan és a többiek. Egy rabbidinasztia emléke. In: <http://rabbi.hu/resp/soner2007/schoner-hevesiek2008.htm>

SZINNYEI József

- 1891–1911 *Magyar írók élete és munkái*. Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda, Budapest.

UJVÁRI Péter (szerk.)

- 1929 *Magyar Zsidó Lexikon*. Pallas Nyomda, Budapest.

WESSELY Anna

- 2004 „Nőkérdés” a 18. század végén. In: HELMICH Dezső–SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *Metodológia, társadalom, gazdaság*. In Memoriam Bertalan László. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest. 185–192.